

MAHALLIY BUDJETLAR MOLIYAVIY BARQARORLIGINI TA'MINLASHNING ZARURIYATI

Gapparov Zokirjon Bozorovich

O'zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi magistranti

MAQOLA MALUMOTI

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

Received: 29.08.2025

Revised: 30.08.2025

Accepted: 31.08.2025

KALIT SO'ZLAR:

*davlat byudjeti,
byudjet tizimi, unitar
davlat, federativ davlat,
konfederativ davlat,
mahalliy byudjet,
respublika byudjeti,
transfertlar.*

Maqolada bozor munosabatlariga o'tish sharoitida xo'jalik sub'ektlarining faoliyati, ularning moliyaviy resurslari va davlat byudjet tizimida tutgan o'rni tahlil qilingan. Davlat byudjetining mohiyati, tuzilishi hamda xalqaro amaliyotda mavjud bo'lgan unitar, federativ va konfederativ davlatlar byudjet tizimlari ilmiy qarashlar asosida yoritilgan. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining unitar davlat sifatida byudjet tuzilmasi, uning asosiy bo'g'inlari – respublika byudjeti, Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti va mahalliy byudjetlarning shakllanishi hamda boshqarilish tartibi keng bayon qilingan. Mamlakatimizda byudjet tizimining huquqiy asoslari, xususan "Byudjet tizimi to'g'risida"gi qonun talablari hamda byudjet tuzilmasining O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilishiga muvofiqligi ochib berilgan. Mahalliy byudjetlarning moliyaviy salohiyati, ayrim hududlarning o'z xarajatlarini mustaqil qoplash imkoniyatlari va boshqa hududlarning respublika byudjetidan transfertlar orqali qo'llab-quvvatlanishi ham tahlil etilgan.

Iqtisodiyotning bozor munosabatlariga o'tish sharoitida juda ko'p xo'jalik subektlari o'z faoliyatini tijorat asosida tashkil etadilar. Ularning moddiy harajatlari va mexnat jamoalariga ish xaqi to'lash hamda ularni ijtimoiy himoya qilish harajatlarini qoplashning yagona manbai foyda hisoblanadi. Bunday omillar ta'sirida davlat vakolatli organlarining asosiy manfaati, foyda ko'rib, faoliyat ko'rsatuvchi xo'jalik subektlarini rivojlantirishga yordam berish hisoblanadi. Ushbu xo'jalik subektlarining faoliyati natijasida milliy daromad yaratiladi. Ular ixtiyorida juda katta pul mablag'lari jamg'armalari aylanishi amalga oshiriladi. Natijada, markazlashgan moliya bo'g'inlari kerakli pul mablag'lari (soliqlar, turli yig'imlar shaklida) bilan ta'minlanadi.

Byudjet tizimining asosiy bo'g'ini - markazlashgan byudjet hisoblanadi. Bunda moddiy ishlab chiqarish sohasida yaratilgan yalpi ijtimoiy mahsulot va milliy daromadni taqsimlash hamda qayta taqsimlash natijasida, markazlashgan pul mablag'lari resurslari shakllantiriladi. Davlat ixtiyorida bunday markazlashgan pul mablag'lari resurslarining jamlanishi, eng avvalo, mamlakatni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish faoliyati bilan bog'liqdir. Markazlashgan pul mablag'lari resurslarining shakllari davlat byudjeti, byudjetdan tashqari jamg'armalar hamda davlat krediti hisoblanadi.

Har bir alohida olingan mamlakatlarda davlat byudjeti tuzilmasi va byudjet tizimi mavjud. Byudjet tuzilmasi mazkur davlatning siyosiy- ma'muriy tuzilmasiga asosan shakllantiriladi. Davlat byudjeti tuzilmasi o'z mohiyatiga ko'ra, davlat byudjetini tuzish tamoyillarini, uni tuzish, ko'rib chiqish, qabul qilish, va ijro etish tartibini, byudjet daromadlarini shakllantirish, uning harajatlarini amalga oshirish tamoyillarini tashkil etishni ifodalaydi.

Iqtisodchi olimlar o'rtasida davlat byudjeti tuzilmalarining shakllari to'g'risida yagona fikr yo'q. Biz ilmiy tadqiqotimizda ushbu qarashlarni tahlil etishga harakat qilamiz. Iqtisod fanlar nomzodi, dotsent S.S.Gorbushinaning fikricha, xalqaro amaliyotda ikki shakldagi davlat byudjeti tuzilmalari mavjud:

- unitar davlatlar byudjet tuzilmasi;
- federativ davlatlar byudjet tuzilmasi (Finansi. Uchebnik. pod.red. prof. V.V. Kovaleva. - M.: «Prospekt». - 2008. - 187 S.).

Xuddi shunday fikrni iqtisod fanlari doktori, professor B.V.Markina ham qo'llab quvvatlaydi. Uning fikricha, davlat byudjeti tuzilmasi quyidagilardan iborat:

- unitar davlatlarda ikki bo'g'inli, ya'ni markaziy va mahalliy byudjetlardan iborat byudjet tuzilmasi;

- federativ davlatlarda uch bo'g'inli, ya'ni federal, xududiy (respublikalar, shtatlar, viloyatlar) va mahalliy byudjetlardan iborat byudjet tuzilmasi mavjudligini ko'rsatib o'tgan (Finansi. Uchebnik. pod.red.prof. A.G.Gryaznovoy. - M.: «Yurayt». - 2007. - 314 S.).

Davlat byudjeti, uning mohiyati, vazifalari muammolari to'g'risida izlanishlar olib borib iqtisod fanlari doktori, professor B.G.Boldirev, iqtisod fanlari nomzodi, dotsent N.M.Yarsevalar ham xalqaro amaliyotda ikki shakldagi davlat byudjet tizimi mavjudligini e'tirof etadilar. Davlat byudjeti bo'yicha yetakchi mutaxassis, iqtisod fanlari doktori, akademik G.B.Polyak ushbu qarashlarni chuqur tahlil etgan xolda xalqaro amaliyotda uch shakldagi davlat byudjeti tuzilmasi mavjudligini e'tirof etadi.

-unitar davlatlardagi ikki bo'g'inli, o'z ichiga davlat va mahalliy byudjetlardan iborat byudjet tuzilmasini olgan;

-federativ davlatlardagi uch bo'g'inli, o'z ichiga federal byudjet, federatsiya a'zolari byudjeti va mahalliy byudjetlardan iborat byudjet tuzilmasini olgan;

-konfederativ davlatlardagi konfederatsiyaga kiruvchi davlatlar byudjeti va ularning badallari hisobiga shakllanadigan konfederativ byudjetdan iborat byudjet tuzilmasini olgan (Finansi. Uchebnik. pod.red. prof G.B.Polyaka- M.: «YUNITI – DANA». - 2007. - 58 S.).

O'zbekiston Respublikasi unitar davlat bo'lgani sababli biz ushbu tuzilmani tahlil etamiz. O'zbekiston Respublikasida byudjet tizimi 2000yil 14 dekabrda qabul qilingan № 158 – II sonli «Byudjet tizimi to'g'risida»gi qonunga asosan faoliyat ko'rsatadi. Ushbu qonunga asosan, “Byudjet tizimi turli darajadagi byudjetlar va byudjet mablag'lari oluvchilar yig'indisini, byudjetlarni tashkil etishni va tuzish prinsiplarini, byudjet jarayonida ular o'rtasida, shuningdek byudjetlar hamda byudjet mablag'lari oluvchilar o'rtasida vujudga keladigan o'zaro munosabatlarni o'zida ifodalaydi” (O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjetining kassa ijrosiga oid qonunchilik xujjatlari to'plami. – T.: «O'zbekiston» - 2008. - 8 B.). Har qanday byudjet tizimining samarali faoliyat ko'rsatishi uchun uning o'ziga xos tamoyillari mavjud bo'lishi lozim.

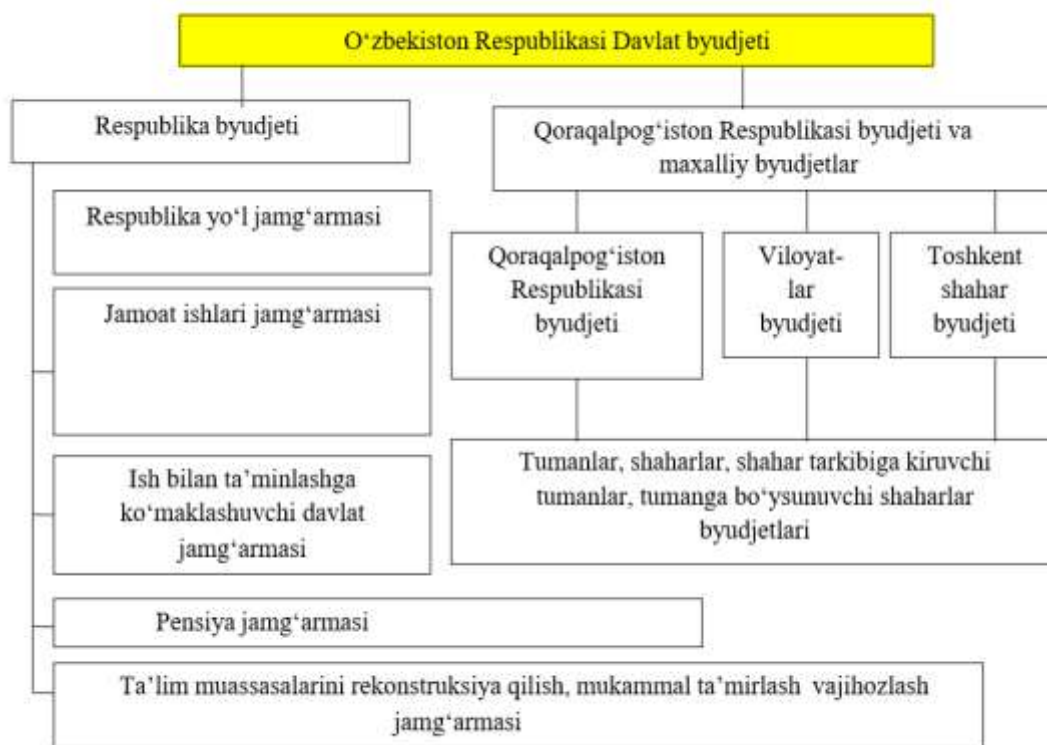
O'zbekiston Respublikasida davlat byudjeti tuzilmasi tarkibiga respublika byudjeti, Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti, mahalliy byudjetlar va davlat maqsadli byudjetdan tashqari jamg'armalari kiradi. Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti Qoraqalpog'iston Respublikasining respublika byudjetini hamda tumanlar va respublikaga(Qoraqalpog'iston) bo'ysunuvchi shaharlar byudjetlarini o'z ichiga oladi.

Viloyatning byudjeti viloyat byudjetini, viloyatga bo'ysunuvchi tumanlar va shaharlar byudjetini o'z ichiga oladi. Tumanlarga bo'linadigan shaharning byudjeti shahar byudjetini

va shahar tarkibiga kiruvchi tumanlar byudjetlarini o'z ichiga oladi. Tumanlarga bo'linadigan shaharlari bo'lgan tumanning byudjeti tuman byudjetini va tumanga bo'ysunuvchi shaharlar byudjetlarini o'z ichiga oladi.

Biz O'zbekiston Respublikasining ma'muriy tuzilishiga asoslangan davlat byudjeti tuzilmasini quyidagi rasmda keltiramiz.

Mamlakatimiz byudjet tizimining asosiy prinsiplaridan biri byudjet tuzilishining O'zbekiston Respublikasi ma'muriy-xududiy tuzilishiga muvofiqligi hisoblanadi. Davlatning joylardagi vakolatli organlari o'z faoliyatini olib borish uchun o'z mahalliy byudjetiga egadirlar. Mahalliy byudjet- davlat byudjetining tegishli viloyat, tuman, shahar pul mablag'lari jamg'armasini tashkil etuvchi bir qismi bo'lib, unda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek, moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag'lar sarfi yo'nalishlari va miqdori nazarda tutilgan byudjetdir.

1-rasm. O'zbekiston Respublikasi davlat byudjeti tuzilmasi

Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti va mahalliy byudjetlar respublikamiz qonunchiligiga asosan, Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi va viloyatlar

hamda Toshkent shahar hokimiyati vakillik organlari tomonidan qabul qilinishi uchun taqdim etiladi hamda ularning ijrosi to'g'risida tegishli hisobotni tuzadilar.

Shuni ta'kidlash lozimki, O'zbekiston Respublikasi xududlari iqtisodiy rivojlanish darajasi va eng muhimi, moliyaviy salohiyati bilan ajralib turadi. O'zbekistondagi ko'plab iqtisodchi olimlarning fikricha, mamlakatimizda oltita xudud byudjet harajatlarini o'z byudjet daromadlari bilan ta'minlay oladi. Ushbu xududlarga quyidagilar kiradi: Toshkent shaxri, Buxoro, Navoiy, Toshkent, Farg'ona va Qashqadaryo viloyatlari. Respublikaning qolgan 8 ta xududlari: Qoraqalpog'iston Respublikasi, Andijon, Jizzax, Namangan, Samarqand, Sirdaryo, Surxondaryo va Xorazm viloyatlari o'zlarining byudjet harajatlarini byudjet daromadlari bilan to'liq ta'minlash imkoniyatiga ega emaslar.

Ushbu xudud mahalliy byudjetlarining harajatlari va daromadlarini balanslashtirish uchun respublika byudjetidan transfertlar, dotatsiyalar va subvensiyalar ajratiladi. Mamlakatimizda amaldagi qonunchilikka asosan, mahalliy byudjetlarda byudjet taqchilligiga yo'l qo'yilmaydi. Davlat byudjetida barcha byudjet taqchilligi ko'zda tutiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yefimova O.V. Finansoviy analiz: sovremenniy instrumentariy dlya prinyatiya ekonomicheskix resheniy. /usheb. / O.V. Yefimova. - 5-ye izd., ispr. - M.: Omega-L, 2014. - 348s.
2. Kazakova N.A. Finansoviy analiz. /usheb i praktikum / N.A. Kazakova. - M.: Yurayt, 2014. - 539 s.
3. Brealey R.A., Mers S.S. Principles of corporate finance. McGraw-Hill, 2003.
4. Kumri Nomozova. Organizational and economic modeling of the system of interregional industrial cooperation as a control object. Proceedings of the 7th International Conference on Future Networks and Distributed Systems. 2023. – p. 333-343.
5. Kumri Isoyevna Nomozova. Problems of security of economic and ecological systems in the countries of the central Asian Region. International Conference on Next Generation Wired/Wireless Networking. 2023. – p. 177-195.
6. Kumri Nomozova. Evolyusiya teorii predprinimatelskogo riska v rabotax vidayushixsya ushenix proshlogo. Peredovaya ekonomika i pedagogicheskie texnologii. 2025. – s. 581-587.
7. Nomozova Qumri Isoevna. Tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq risklarni sug'urta vositasida boshqarish usullari. Straxovoy rinok Uzbekistana. 2024. - 4-7 b.
8. Kumri Nomozova. Mikrostraxovanie kak innovatsionniy mexanizm upravleniya

riskami malogo biznesa. Ekonomisheskoe razvitie i analiz, 2024. - s. 338-345.

9. Qumri Nomozova. Biznes risklarini sug'urtalash: zamonaviy sharoitlarda asosiy turlari va ularning xususiyatlari. Moliya va bank ishi. 2024. – 44-48 b.

10. Qumri Nomozova. Moliyaviy hisobotlar va ularni tuzish va auditorlik tekshiruvidan o'tkazishning uslubiy jihatlarini rivojlantirish. Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot. 2024.

11. Qumri Nomozova. O'zbekistonda tadbirkorlik tavakkalshiliklari sug'urtasini rivojlantirish istiqbollari. Straxovoy rinok Uzbekistana. 2024. – 7-10 b.

12. B.E.Toshmurodova Korporativ moliya strategiyasi– T.: "Iqtisod- moliya", 2013. – 128 b.

13. Vahobov A.V., Malikov T.S. Moliy. Darslik. – T.: "Sharq", 2010. – 804 b.

14. Van Xorn D.K. Osnovi upravleniya finansami/ D.K.Van Xorn; Per.s angl.; Gl. red. serii Y.V.Sokolov. -M: Finansi i statistika, 1996. - 800 s: il.

15. Publis Finance: A Sontemporary Applisation of Theory to Polisy, Tenth Edition. David N. Hyman. 2010, 2011 South-Western, Sengage Learning

16. Malikov T., Jalilov P. Byudjet-soliq siyosati. – T.: "Akademnashr", 2011. – 472 b.